

קליטת עולי אתיופיה בהיבט לשוני, חברתי וחינוכי

תוכנית 'ניצנים' – אוריינות ללא-אורייניים

אורה רינגל

תוכנית 'ניצנים' מציעה מהלך כולל של הוראת עברית ללומדים הבאים מאוכלוסיות לא אורייניות. בסיסה של התוכנית הוא מודל תאורטי שפיתחה הכותבת, וממנו ועל פיו נגזרים שלבי הלימוד וחומרי הלימוד. שני שלבי הלימוד הראשונים הם: **ניצני אוריינות והוראת הקריאה**. אלה כוללים גם פיתוח של מיומנויות למידה וחשיבה. השלב השלישי כולל הוראת טקסטים קצרים – על בסיס תוכנית שלוש הצירים. בשלב זה הוסף גם ציר ידע העולם.

הקדמה

תוכנית ניצנים להוראת קרוא וכתוב לאוכלוסיות בלתי אורייניות יוצאת מן התאוריה אל חומרי הלמידה, מתוך הנחה כי תחום האוריינות ללא-אורייניים חייב להתבסס על מודל תאורטי. המודל מציע להישען על דיסציפלינות במדעי הרוח והחברה מחד ועל גישות הוראה רלוונטיות מאידך, ועל בסיסן ליצור את התחום אוריינות ללא-אורייניים (ראו ציור מס' 1). המודל מכוון לעבודת הוראה עם אוכלוסיות חסרות השכלה או מעוטות השכלה כמו חלק מעולי אתיופיה וחלק מבני המיעוטים. דיסציפלינות ההיסטוריה, האנתרופולוגיה, הסוציולוגיה והפסיכולוגיה עשויות לסייע לנו בהבנת מאפייניהן של האוכלוסיות הלא אורייניות השונות הקיימות בארץ. לידע בתחומים אלה יש חשיבות רבה לדרך ההוראה, שכן יש בו כדי להעמיד אותנו על הקשר שבין סביבה לחשיבה ולמידה שבו עוסק, בין השאר, חקר המוח (תחום מס' 5, להלן). מבחינה זו, יש דמיון רב בין האוכלוסיות השונות שלא נחשפו לסביבה אוריינית, היעדר חשיפה שהשפיע על דפוסי החשיבה והלמידה שלהן. לאור הבנה זו עולה הצורך בהפעלה של הוראה מתווכת. ואכן, בכל שלב משלבי התוכנית מתבצע תיווך. כמו-כן חשוב שמורים לאוכלוסיות אלה יהיו מודעים לעקרונות הבסיסיים של הוראת קרוא וכתוב בשפה ראשונה, הוראת עברית כשפה שנייה והוראה ללקווי למידה. מודעות זו, יחד עם הידע בדיסציפלינות הנזכרות, בנתה את שיקול הדעת בכתיבת חומרי הלימוד ובבחירת חומרי הלימוד בתוכנית ניצנים. העקרונות התאורטיים הם חלק בלתי נפרד מן ההכשרה שאמורים לעבור המורים המלמדים על פי התוכנית. הנחות היסוד שלאורן נכתבים ונבחרים חומרי הלימוד בתוכנית נגזרות מן המודל התאורטי.

אורה רינגל עסקה שנים רבות בהוראה, בניהול, בהדרכה ובפיקוח באגף לחינוך מבוגרים. בשנים האחרונות היא עוסקת בתחום הוראת השפה ללומדים לא אורייניים, הן בצה"ל (שם היא משמשת כמדריכה פדגוגית וכמפתחת תוכניות לימודים) והן במסגרות חינוך אחרות – בין השאר באגף לחינוך מבוגרים. המחברת גם מרצה בחוג להשכלת מבוגרים במכללת דוד ילין.

ציור מס' 1

להלן הנחות היסוד המבוססות על המודל התאורטי:

- יש קשר בין סביבה לחשיבה, ומכאן:
 1. אי אפשר ללמד אוכלוסיות לא אורייניות בכלים המיועדים ללומדים אורייניים;
 2. לאנשים מתרבויות שונות יש יכולת השתנות קוגניטיבית, יכולת שתבוא לכלל ביטוי בעקבות אימון והכוונה המבוססים על עקרונות 'ההוראה המתווכת' על-פי תורת פוירשטיין.
- יש לפרק, למפות ולדרג את היכולות הקוגניטיביות הדרושות ללימוד הקריאה והכתיבה, את היכולות המתפתחות בעקבות ידיעת הקריאה והכתיבה ואת היכולות הנדרשות לצורך הבנת הנקרא. (תוכנית ניצנים בנתה את רשימת היכולות הללו ועובדת לפיה.)
- יש לבנות את ההוראה כתהליך משולב של לימוד קריאה וכתיבה יחד עם פיתוח יכולות קוגניטיביות אלה.
- ההוראה תהיה בדרך של הצגת שאלות ועידוד לגילוי עצמי של התשובות על ידי הלומדים. כך יפותחו ביעילות רבה יותר יכולות אלו.
- יש להתחיל את תהליך הוראת הקריאה והכתיבה בפיתוח ניצני אוריינות, כדי לבנות את התשתית הראשונית הנדרשת ללימוד הקריאה והכתיבה.

בצד הנחות היסוד הללו עולות שאלות מהותיות הראויות לדיון מעמיק. נזכיר רק חלק מהן:

- מהו משך הזמן הנדרש לבניית התהליך האורייני אצל מבוגרים לא אורייניים?
- אילו יעדים ברכישת קריאה למבוגרים לא אורייניים הם בני השגה בפרק זמן מוגבל? ואולי יש להציב

- יעדים דיפרנציאליים לפלחים שונים באוכלוסיה זו? (אלה המעוניינים בקידום בעבודה, הורים צעירים לילדים בבית הספר, ועוד)
- לאיזו רמת קריאה לכוון את הלומדים? האם לקריאה מהוקשרת-פונקציונלית בלבד או שמא לקריאה המתמדתת הן עם הצופן האלפביתי והן עם חווית המפגש עם הטקסט?
 - על אלו מיומנויות לשון יש לשים דגש? מה קודם למה? האם לבסס בהתחלה את הדיבור ורק אחר כך ללמד קרוא וכתב?
 - איך בוחנים הישגים? מה בעצם בודקים?
 - מהו מקומו של הדקדוק בתהליך ההוראה של מבוגרים לא אורייניים?

תוכנית ניצנים

מוצעת בזאת תוכנית מינימלית אך הכרחית של פיתוח ניצני אוריינות להוראה לאוכלוסייה שלא למדה קרוא וכתוב בילדותה ולא נחשפה לניצני אוריינות בביתה ובסביבתה. התוכנית בונה את התשתית ללימוד המסודר של הקריאה וכתובה (להלן "הקו"כ") שיבוא אחריה. היא מתייחסת גם לעובדה שאוכלוסייה זו לומדת לראשונה קרוא וכתוב בשפה שנייה ולא בשפת האם שלה.

תוכנית 'ניצני אוריינות' מציעה מהלך כולל שממנו ניתן לגזור מהלכים חלקיים המותאמים ליעדים שונים ולאוכלוסיות שונות. היא כוללת שלושה שלבים שבעזרתם יוכל הלומד הלא אורייני להתקרב ליעד-העל: יכולת קריאה נושאת משמעות.

תוכנית 'ניצני אוריינות' מותאמת לאוכלוסיות שונות של בעלי רקע לא-אורייני ולדוברי שפות שונות. יש בה שימוש בשפת האם של הלומדים. היא הופעלה באולפן 'מבשרת' ובפיילוט של הפרויקט 'עברית זה מברת', המיועדים שניהם לעולי אתיופיה, וכן בקורסים של חיל החינוך בצה"ל המיועדים לחיילים עולי אתיופיה, לבדואים ולדרוזים הרוכשים לראשונה את מיומנות הקריאה והכתיבה. להלן הנחיה דידקטית בתחום הפונולוגי ובתחום החזותי (על התחום המוטורי ייכתב במאמר אחר).

שלב א

בשלב א' הדגש הוא על מודעות פונולוגית. משמעות הדבר: פיתוח היכולות, החדשות לחלוטין ללומד הלא אורייני (מאחר שלא נדרש להן קודם לכן), לפרק מילה לצלילים ולזהות את התנועות. כמו-כן הלומד הלא אורייני נחשף בשלב זה לניצני אוריינות חזותיים ומוטוריים.

הלומד יקבל הסבר שפעילות זו היא חלק מלימוד הקריאה. ההסברים יינתנו בשפת האם של הלומדים, והדוגמאות יינתנו בשפת האם ובמילים השגורות בפיהם בעברית.

הכנה למודעות פונולוגית

1. הלומד יידרש למיומנות של פירוק המילה לצליליה (צליל = עיצור + תנועה). זוהי, כאמור, מיומנות, החדשה לו לחלוטין. צריך לפתח מיומנות זו אצל הלומד הלא אורייני, כי בלעדיה לא ייתכן לימוד קריאה וכתובה. העיקרון של קריאה וכתובה הוא שהאותיות מייצגות צלילים, ולכן יש צורך לפתח אצל הלומדים מודעות פונולוגית. הפירוק לצלילים ייעשה בהדרגה:
 - במילים באמהרית בעלות שתי הברות פתוחות – קפה, דאבו.
 - במילים באמהרית שבהן ההברה האחרונה סגורה – אָדִיס, פִּדָּל (כדי לזהות את העיצור ה'קצר').
 - במילים ידועות להם בעברית – לפי אותה ההדרגה.
 - במילים ארוכות יותר בשתי השפות – ארגה, בוסנה, מקונן, אולפן, ישראל, להתראות. באופן זה יתפתח בהדרגה גם זיכרון העבודה שלהם, כלומר, היכולת לזכור רצף של צלילים לפי הסדר.
- לאחר עבודת הפירוק יחל גם השלב של עבודת הצירוף, והכול בדיבור בלבד ובמילים מוכרות בלבד. פעילות זו תתבצע בדרך מהנה של משחק ותחרות.

2. הלומד יידרש למיומנות של הבחנה בין חמש התנועות. יש לציין שהבחנה בין התנועות קשה מאוד ללומד הלא אורייני, שהרי מדובר רק בהבדל באופן פתיחת הפה ולא באופן הגיית עיצורים. ניתן לעשות זאת באופנים שונים. למשל, קריאת 'מילים' כאלה:
 ... כאשר אלו רק סימנים 'מוזיקליים' עבורם בשלב הזה ולא סימני ניקוד.
 אפשר למיין את התנועות גם לפי השמיעה. למשל: אילו תנועות אנחנו שומעים במילה 'ארגה'? 'בוסנה'? יש לזכור כי המושגים **אות וניקוד עדיין לא רלוונטיים**; מדובר רק **בצלילים ותנועות** – וכמובן באמהרית. גם תרגילי חריזה מסייעים בסוגיה זאת.
3. הלומד יידרש להבנת המושגים: צליל, תנועה, מילה, משפט – בשפתו. הדוגמאות למושגים אלה יינתנו בשתי השפות, ורק במילים הידועות לו בעברית. זהו ניסיון לשחזר את תהליך רכישת ניצני האוריינות בשפת האם בילדות.

הכנה חזותית

- רק לאחר שהלומד יהיה מוכן בשלושת התחומים שנמנו לעיל, הוא ייחשף לצד החזותי. עדיין לא מדובר בלימוד מסודר של קרוא וכתוב אלא בניצני אוריינות חזותיים.
1. המורה דובר האמהרית יבחר משפט מעולמו של הלומד השגור בפיו בעברית. לדוגמה: אני עולה חדש.
 2. הלומד יהיה מודע לכך שהוא אומר **משפט**, שבמשפט זה יש שלוש **מילים**, ושכל מילה ניתנת לפירוק למספר **צלילים**: אני = 2, עולה = 2, חדש = 3. (מתוך הסתמכות על ניצני אוריינות שמיעתיים).
 3. המורה יציג בפני הלומדים רצועה ובה מודפס המשפט: **אני עולה חדש** – ללא ניקוד, עם רווח כפול בין המילים ונקודה בסיומו.
 4. המורה יגיד את המשפט הבא: המשפט שאמרנו בעל פה – **אני עולה חדש** – כתוב כאן לפניכם. בואו נראה אותו כתוב!
 5. ואלו השאלות שיישאלו הלומדים, תוך כדי עידודם לגילוי עצמי של התשובות:
 - א. כמה מילים אמרנו בעל פה? האם אפשר להבחין בשלוש מילים גם כשהמשפט כתוב? יש לעזור להם להבחין ברווח שהוכפל לצורך מטרה זו ולא לגלות זאת מלכתחילה.
 - ב. איפה המילה הראשונה? איך יודעים זאת? יש להגיע איתם לתפקיד הנקודה בסוף המשפט, ומכאן להסיק לגבי אופן הכתיבה בעברית מימין לשמאל.
 - ג. למה בכל מילה יש כמה סימנים? (עדיין לא משתמשים במילה 'אות') הלוא אומרים רק מילה אחת! יש להגיע איתם לתובנה שכל סימן מייצג צליל.
- המידע יעלה דרך התשובות! המורה לא יספק 'מזון מעובד' בדרך של הסבר אלא ינסה לפתח את 'כושר העיכול' בדרך של הצגת שאלות וגילוי עצמי של התשובות. הציפייה היא שהלומדים יחד עם המורה ינסחו את המשפט הבא: 'יש כמה סימנים לכל מילה, כי בכל מילה יש כמה צלילים, ולכן צריך כמה סימנים, סימן לכל צליל!' (תובנה זו נוסחה בכל כיתה שבה נלמדה התוכנית).
6. המורה יתחיל בבדיקת המילה 'חדש'. בואו ניזכר – כמה צלילים יש במילה? – 3! כמה סימנים? – 3! וכאן יבוא ההסבר: לכל צליל יש סימן – והסימן הוא **אות**. עיקרון זה תקף אחד לאחד במילה **חדש** ולכן מתחילים במילה זו. אפשר לתת להם לנחש מהי האות (לא בשמה אלא בהצבעה עליה) לכל צליל לפי סדר הצלילים וסדר האותיות.
 7. נעבור למילה 'אני': כמה צלילים במילה? – 2. כמה אותיות? – 3. מה המשמעות? בסבלנות רבה נעזור להם להגיע למסקנה שלפעמים יש 2 אותיות לצליל אחד! א. נבדוק את המילה 'עולה':

כמה צלילים? – 2! כמה אותיות? – 4! (צריך לעזור להם בספירת האותיות כי לפעמים יש 2 תגים באות אחת כמו באות ה'). עכשיו יש לכוון אותם להבין שבמילה 'עולה' 2 הצלילים הם בעלי 2 אותיות כל אחד.

המסקנה: בכתיבה, לפעמים יש אות אחת לצליל ולפעמים שתי אותיות לצליל. אין להרחיב מעבר לכך. זה יקרה בבוא העת כשיילמד השלב הפורמלי.

ב. המורה ייתן ללומדים רצועת משפט חדשה ובה שוב שלוש המילים הללו, אך הפעם יגזור אותה למילים נפרדות. הלומדים יידרשו להניח אותן בסדר הנכון מתוך הזיכרון – כלומר לסדר את המילים כמשפט. זוהי מעין קריאה גלובלית. את המילה 'חדש' הלומדים אמורים להניח אחרונה בגלל הנקודה שבסופה. הם גם יוכלו לבצע בדיקה עצמית מתוך השוואה למשפט השלם שבידיהם.

ג. ניתן לחזור על תהליך זה במשפטים נוספים השגורים בפיהם של הלומדים, כדי ליצור אצלם את הקשר מן הדבור אל הכתוב וכדי לאמן אותם להבחין במילים, ברווחים, בסדר המילים, בשורה ובנקודה. כל המשפטים חייבים להיות מובנים ושגורים בפי הלומדים, כדי שהם יהיו קרובים ביותר למצב של לימוד קרוא וכתוב בשפת האם. אין ספק שכאשר תרגול זה מתבצע באולפן המשך, כאשר הלומדים מדברים כבר מעט עברית, הוא אפקטיווי הרבה יותר.

שלב ב:

בשלב זה מתבצע תהליך מובנה של הוראת קרוא וכתוב, כהמשך אינטגרלי לשלב ניצני האוריינות, כלומר: הוראת קרוא וכתוב יחד עם פיתוח יכולות חשיבה מופשטות הנדרשות לשם כך. בשלב זה נעשה, בינתיים, שימוש בספרים קיימים תוך התאמתם לעקרונות ולהנחות היסוד של השיטה. מיותר לציין את הבעייתיות של מצב זה, ולכן השאיפה לעתיד היא לכתוב ספרי לימוד חדשים שיתבססו על העקרונות התאורטיים של תוכנית ניצנים, כמו, למשל, הקשר בין צליל לאות, בין הדבור לכתוב, ותוך פיתוח של מיומנויות הדרושות לקריאה וכתובה בד בבד עם ההתקדמות בלימוד הקריאה והכתיבה. ספרי לימוד אלה יותאמו לקהילות השונות של מבוגרים לא אורייניים, ויבואו בהם לידי ביטוי כלים רגשי תרבות.

שלב ג:

תוכנית שלושת הצירים. שלב זה כולל הוראת טקסטים קצרים ומטרתו להפוך את הטקסט מ'אויב' ל'אהב' ואת הקריאה למפגש פעיל וחוויתי עם הכתוב. תוכנית זו בנויה על פי שלושה צירים מדורגים ומשתלבים, מתוך מחשבה שהלומדים זקוקים לשלושתם באותה מידה:

ציר תוכני המותאם לצורכי הלומדים – בין שזה ידע עולם, ידע הנדרש למילוי צרכים פונקציונאליים או כל תוכן מתאים אחר. נציין כי יש חשיבות רבה לבחירת התכנים בהוראת שפה ללומדים חסרי השכלה או מעוטי השכלה.

ציר לשוני, שמטרתו שיפור שליטתם של הלומדים בשפה העברית כשפתם השנייה. הציר הלשוני מתקדם על פי אוצר המילים והמבנים ועל פי המבנים התחביריים.

ציר אורייני, שמטרתו פיתוח יכולות חשיבה ולמידה של הלומדים בעוד הם מתקדמים ברכישת מיומנויות השפה.

השיעורים מתבססים זה על זה באופן מדורג ויוצרים מארג של שתי וערב: שלושה צירים ובהם שזורים השיעורים.

מהלך שיעור בהבנת הנקרא על פי תוכנית שלושת הצירים

להלן הצעה עקרונית לדרך עבודה:

א. לפני הקריאה

הכנה רגשית:

חיבור הלומדים לנושא הטקסט, חיפוש הרלוונטיות לחייהם ועידוד סקרנותם – כל זאת בעזרת הפעלות יצירתיות.

הכנה נושאית:

1. השלמת ידע העולם החיוני להבנת הטקסט, תוך התבססות על הטקסטים הקודמים.
2. 'סיפור' הטקסט בקצרה על ידי המורה. בשיעורים הראשונים הסיפור יכלול את רוב הנכתב בטקסט, כדי להביא את הלומדים למצב דומה לזה של הקורא האורייני המכיר בדרך כלל את התוכן מראש. בהדרגה יושמטו פרטים בסיפור המוקדם של הטקסט. המטרה היא שעם ההתקדמות לא יהיה יותר צורך בסיפור הטקסט לפני הקריאה.
בהכנות (הרגשית והנושאית) ישובצו המילים החדשות בליווי כרטיסיות הברקה שיודבקו על הלוח, ובאמצעות תרגום לאמהרית בעת הצורך.

הכנה לשונית:

תרגול קצר בעל פה (על פי 'שיטת ניצנים') של אוצר המילים החדש ששובץ כבר בהכנה הרגשית ובהכנה הנושאית.

הכנה אוריינית:

ההכנה האוריינית תהיה על פי ההתקדמות בציר האורייני למשל: העלאת ציפיות מן הכותרת, השערות מה יכתב בפתחה ובסיום ועוד.

ב. הקריאה

- קריאה דמומה של הלומדים.
 - קריאה קולית של המורה (המש"קית – אם זה בצבא).
 - קריאה נוספת של המורה, תוך כדי הצגת שאלות ידע, ותשובות של הלומדים תוך ציטוט התשובה מן הטקסט.
- יחולו שינויים בתהליך זה עם ההתקדמות בטקסטים.

ג. אחרי הקריאה

1. חלוקת דף עבודה ובו תרגול אוצר מילים ומבעים, תבניות לשוניות ומבנים תחביריים. כמו-כן הצגת שאלות בהבנת הנקרא באופן מדורג, על פי רשימת המיומנויות האורייניות. למשל: ארגון פרטים בטקסט, רצף לוגי, רצף כרונולוגי, רעיון מרכזי ועוד.
2. פתיחה בשיחה מכוונת על פי 'עוגנים' – מילים, תבניות לשון ומבעים – הלקוחים מתוך הטקסט.

ד. סיכום

- קריאה קולית טובה של הלומדים.
- הכתבה על שני משפטים מן הטקסט.
- 'שחזור' בעל-פה של הטקסט באמצעות מבעים מן הטקסט.

- שיחת משב עם הלומדים: איך אתם מרגישים? מה היה מעניין? מה היה קל? קשה? מה אתם רוצים לדעת עוד על הנושא?
היום מופעלת תוכנית שלושת הצירים בגדוד הסיור הבדואי (הציר התוכני בתוכנית זו מבוסס על תחומי הגאוגרפיה, ההיסטוריה והאזרחות). ערכת הלימוד כוללת שלושים וחמישה טקסטים, מערכי שיעור מפורטים ודפי עבודה. תוכנית שלושת הצירים ניתנת להתאמה לאוכלוסיות השונות על-פי צרכיהן ועל-פי רמת העברית שלהן.

סוף דבר

לאחרונה אמרה לי חיילת עולה מאתיופיה, אחת ממש"קיות ההוראה שהייתה בהשתלמות שנתתי בצה"ל: הבעיה עם העולים מאתיופיה, בתהליך למידת העברית, היא לא שהם אינם יודעים אלא שהם אינם מודעים'. כשיאין יודעים' הבעיה אינה גדולה – צריך ללמד את מה שאין יודעים; ב'אי מודעות' התכוונה החיילת לחסרונן של קטגוריות-יסוד אצל עולים אלה.
כדי להכיר את המפה הקוגניטיבית של התלמידים ולעמוד נכונה על בעיותיהם, יש צורך שהמורה, הבא מחברה אוריינית, וכן המורה הבא מקרב עולי אתיופיה, יתקלף מעטיפת התרבות האוריינית שרכש ויחזור בדמיונו להיות 'איש טבע'. לדעתי, זה תהליך מרתק. במסע הזה אל ה'טבע' מתגלה שכמעט שום דבר אינו ברור מאליו.
נראה לי כי יש מקום להמשיך ולעבוד בכיוון שהתוויתי. מעיד על כך הניסיון שנצבר במקומות שהתוכנית נוסתה בהן. יש צורך להביא את מעצבי המדיניות לבדיקה מחודשת של התוכניות הקיימות ובעיקר של הנחות היסוד שלהן. כמו-כן יש לעודד את בעלי היוזמות החדשות להגיע לעמדת השפעה.
נכונה לנו עוד דרך ארוכה, אך נראה כי יש אור בקצה המנהרה.